

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД СПРАВЕДЛИВОГО ТА ЕФЕКТИВНОГО ПРАВОСУДДЯ

IMPLEMENTATION OF THE CONSTITUTIONAL FUNDAMENTALS OF JUSTICE AND EFFECTIVE JUSTICE

Полянський А.Г., аспірант
відділу теорії держави і права

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

У статті розглядаються проблеми судово-правової реформи крізь призму конституційних засад справедливого та ефективного правосуддя. Проаналізовано принципи правосуддя згідно з Конституцією України. Зазначено, що якщо неможливо забезпечити всі принципи справедливого правосуддя (причому за суто об'єктивних причин), то, можливо, було б правильним сприяти реалізації бодай кількох із них, на основі яких згодом можна було б підвищувати якість, ефективність та справедливість правосуддя. Однак така логіка міркувань, що виявляється коректною у сфері матеріальних відносин, насправді зовсім не спрацьовує у правовій сфері. Зауважено, що, попри факт формального закріплення у ст. 129 Конституції України засад судочинства (тобто зафіксованих у Конституції найважливіших принципів функціонування судової влади), далеко не всі з них успішно і повною мірою застосовуються на практиці. Яскравою ілюстрацією необхідності комплексного забезпечення всіх без винятку принципів здійснення правосуддя може виступити спроба обмежитися в процесі реформування судової влади лише певною добіркою принципів, які визначаються поняттям «основоположних» чи «найважливіших». Зроблено висновок, що запровадження судово-правової реформи, яке, безумовно, має тлумачитися не тільки як трансформація судової системи в напрямі підвищення її ефективності, але й у більш широкому контексті становлення демократичної судової влади, яка була б здатною виконувати належні їй функції, створювати в державі умови для верховенства права, законів та забезпечення реального захисту прав і свобод людини та громадянина, передбачає, з одного боку, гарантування і забезпечення державою конституційних принципів функціонування цієї гілки влади, а з іншого – сприяння її становленню як основного інституту захисту прав, свобод та законних інтересів громадян. Саме тому умовами реалізації судово-правової реформи варто визнати не тільки створення нової законодавчої бази реформування судової влади, але й наповнення конституційних принципів реалізації функції правосуддя реальним змістом.

Ключові слова: права людини, правосуддя, Конституція України, конституційні принципи, судово-правова реформа.

The article deals with the problems of judicial reform through the lens of constitutional principles of fair and effective justice. The principles of justice in accordance with the Constitution of Ukraine are analyzed. It was stated that if all principles of fair justice could not be upheld (for purely objective reasons), then it would be possible to facilitate the implementation of at least several of them, on the basis of which the quality, efficiency and justice of justice could subsequently be improved. However, such a logic of reasoning, which proves to be correct in the sphere of material relations, does not really work in the legal sphere at all. It is noted that despite the fact of formal consolidation in Art. 129 of the Constitution of Ukraine, the principles of the judiciary (that is, the essential principles of the functioning of the judiciary enshrined in the Constitution), not all of them are successfully and fully applied in practice. A striking illustration of the need to comprehensively provide for all, without exception, the principles of justice, may be attempt to limit itself in the process of judicial reform to only a certain set of principles that are defined by the concept of "fundamental" or "essential". It is concluded that the introduction of judicial reform, which should certainly be interpreted not only as a transformation of the judicial system in the direction of improving its efficiency, but also in the broader context of becoming a democratic judiciary capable of performing its functions, should create in conditions for the rule of law, laws and the real protection of the rights and freedoms of the individual and the citizen, on the one hand, provides for the guarantee and provision by the state of the constitutional principles of the functioning of these branches and power, and the other – promoting the establishment of a basic institutions protect the rights, freedoms and legitimate interests. That is why the conditions for the implementation of judicial and legal reform should be recognized not only for the creation of a new legislative framework for reforming the judiciary, but also for the fulfillment of the constitutional principles of the implementation of the justice function with real meaning.

Key words: human rights, justice, Constitution of Ukraine, constitutional principles, judicial reform.

Однією з найважливіших складових частин правової реформи в Україні є судова, яка має стати основним чинником активізації судової влади і судової системи. Реформа триває вже декілька років, однак досі є чимало об'єктивних чинників, які негативно впливають на її успішність: від суто спеціальних проблем, які стосуються безпосередньо органів судової влади, і до загальної кризи в суспільстві, яка охопила практично всі аспекти життя українського соціуму: право, політику, економіку, ідеологію тощо.

Попри факт формального закріплення у ст. 129 Конституції України засад судочинства (тобто зафіксованих у Конституції найважливіших принципів функціонування судової влади), далеко не всі з них успішно і повною мірою застосовуються на практиці. Саме тому умовами реалізації судово-правової реформи варто визнати не тільки створення нової законодавчої бази реформування судової влади, але й наповнення конституційних принципів реалізації функції правосуддя реальним змістом [1, с. 448].

Тож, з одного боку, позитивним є факт конституційного закріплення засад судочинства, що, по суті, унеможливає їх порушення чи зміну будь-яким виконавчим або законодавчим органом (а також їхніми посадовими

особами) [2, с. 3]. А з іншого боку, якщо ці норми не підкріплюються подальшими кроками для забезпечення їх реалізації (зокрема, на законодавчому рівні), підтримується ефективність діяльності судової влади, знижується якість процесу правосуддя, падає рівень законності та демократичності його здійснення, ігнорується обов'язок держави щодо утвердження і забезпечення прав та свобод людини.

Щодо забезпечення конституційних засад справедливого правосуддя в процесі судово-правової реформи нагадаємо, що відповідно до ст. 129 Конституції України основними принципами здійснення правосуддя та конституційними засадами судочинства є: незалежність; законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність (публічність) судового процесу; забезпечення апеляційного оскарження рішення суду; обов'язковість рішень суду (при цьому Конституцією передбачається можливість визначення інших засад судочинства в судах окремих судових юрисдикцій) [3].

Не зупиняючись на аналізі змісту кожного з перелічених конституційних принципів, слід зауважити, що останнім часом поширеною є думка, що з огляду на складність забезпечення всіх принципів правосуддя, державна влада має сконцентруватися на кількох основних, і вже згодом (в міру політичної, економічної та соціальної стабілізації) піклуватися про решту із зазначених принципів. На перший погляд, подібна теза видається абсолютно логічною. Справді, якщо неможливо забезпечити всі принципи справедливого правосуддя (причому за суто об'єктивних причин), то, можливо, було б правильним сприяти реалізації бодай кількох із них, на основі яких згодом можна було б підвищувати якість, ефективність та справедливість правосуддя. Однак така логіка міркувань, що виявляється коректною у сфері матеріальних відносин, насправді зовсім не спрацьовує у правовій сфері.

У цьому сенсі характерною рисою конституційних принципів правосуддя є те, що вони пов'язані не жорстко детерміновано (коли є один основний принцип-причина, від якого потім розбудовується юридичний ланцюг принципів-наслідків), а радше кореляційно, коли існування будь-якого принципу означає необхідність існування інших. Тому модель, яка не має одного жорстко виділеного центру, може існувати лише через постійну наявність зв'язку між усіма її елементами.

Яскравою ілюстрацією необхідності комплексного забезпечення всіх без винятку принципів здійснення правосуддя може виступити спроба обмежитися в процесі реформування судової влади лише певною добіркою принципів, які визначаються поняттям «основоположних» чи «найважливіших». Отже, чи справді серед принципів, які забезпечують справедливість судового розгляду, є так звані «первинні» і «вторинні» принципи? Це запитання не риторичне, оскільки фактично від відповіді на нього залежить і визначення загальної стратегії судово-правової реформи. Насамперед питання полягає в тому, чи мають принципи, що забезпечують справедливість процесу правосуддя, запроваджуватися комплексно й одночасно та чи можливо встановити своєрідний перелік першочергових дій, що дасть змогу впорядкувати зусилля державної влади щодо запровадження судово-правової реформи?

Доволі часто до так званих «вторинних» принципів відправлення правосуддя відносять гласність, гуманізм, забезпечення права на захист, підтримання державного обвинувачення в суді прокурором, мову судочинства. Аби довести хибність такого підходу, необхідно звернутися до аналізу тільки одного з перелічених принципів – принципу гласності, і на його прикладі з'ясувати і його важливість у системі принципів реалізації правосуддя, і ті проблеми, які з'являються в державі, якщо судова влада не дотримується цього принципу й окреслюватиме його як похідний або вторинний принцип правосуддя.

З юридичного погляду зміст принципу гласності полягає у відкритості розгляду справ у всіх судах із забезпеченням можливості кожному громадянину бути присутнім у залі судового засідання (за винятком випадків, коли законом передбачена можливість закритого судового розгляду). При цьому «відкритість» судового розгляду означає такий встановлений процесуальним законом порядок розгляду справ у судах, за якого судові засідання проводяться відкрито з наданням реальної і рівної можливості громадянам бути присутніми в залі судового засідання [4, с. 51].

Зауважимо передусім, що неможливість застосування класифікаційної моделі «основні – похідні принципи» щодо принципу гласності свідчить про те, що, будучи одним з основних конституційних принципів, він дає громадянам можливість зрозуміти призначення своєї держави, її Конституції, побачити в судовій владі справжнього захисника їхніх прав і свобод [5, с. 36]. Саме тому принцип гласності відображений не лише в Конституції України, а й

в багатьох міжнародно-правових актах (Загальна декларація прав людини (ст. 10), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 14), Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 6) тощо).

По суті, принцип гласності, чи як його ще часто визначають – публічності, виступає одночасно як умовою контролю з боку суспільства над діяльністю судової влади, так і чинником, що змушує судові органи діяти відповідно до принципів справедливого й об'єктивного судового розгляду. При цьому останнім часом до поняття «гласності» судового процесу додають ще й слова «та його повне фіксування технічними засобами». Таке уточнення має на меті зменшити можливість не лише судової помилки під час розгляду справи в суді, але й таких небезпечних явищ, як фальсифікація протоколів судового засідання, неправомірний вплив на учасників судового процесу, порушення процедурних моментів розгляду справи тощо.

Звісно, принцип гласності може обмежуватися. Але в усіх без винятку передбачених чинним процесуальним законодавством України випадках йдеться саме про його обмеження, а не заперечення, оскільки за цих умов діє принцип так званої внутрішньої гласності. При цьому навіть якщо справу слухали в закритому судовому засіданні, все одно вирок оголошують публічно.

Норми щодо можливого обмеження принципу гласності встановлюються і в міжнародному праві. Зокрема, в Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у ч. 1 ст. 6 вказано такі підстави для проведення закритого судового засідання: «міркування суспільного порядку» та «порушення інтересів правосуддя». Щодо застосування цих правових інститутів доволі показовими можуть видатися деякі рішення Європейського суду з прав людини, які на підставі узагальнення судової практики розгляду справ у суді першої інстанції виділили такі два випадки застосування зазначених підстав обмеження гласності судового розгляду:

1. Будь-яка особа має право відмовитися від свого права на публічний судовий розгляд, але така відмова має бути добровільною та чітко сформульованою (хоча суд може і не прийняти такої відмови, якщо закритий судовий розгляд суперечить суспільним інтересам). До речі, багато вітчизняних юристів не визнає такого тлумачення можливості обмеження принципу гласності, коли потерпілий чи підсудний наполягають на закритому розгляді справи (особливо актуальне це питання в галузі кримінального судочинства).

2. Інтереси правосуддя беруться до уваги, якщо в процесі вирішення справи виникає загроза свідкам, яка може спричинити їхню відмову від участі у справі чи дачу ними неправдивих свідчень.

Дещо інакше питання щодо можливого обмеження принципу гласності вирішується під час розгляду справ у другій інстанції (насамперед у процесі апеляційного провадження). Тут варто згадати рішення Європейського суду у справі *Адлер проти Швейцарії* (*Adler v. Switzerland*), у якому було зазначено, що «принцип публічності має бути дотриманий під час розгляду справи бодай в одній інстанції за умови відсутності причин для закритого судового розгляду». Іншими словами, суд вказав, що закритий розгляд справи в апеляційній інстанції не може вважатися порушенням принципу гласності, якщо в суді першої інстанції справу було розглянуто публічно, а сам апеляційний суд розглядає тільки правові питання на основі письмових матеріалів, які не потребують додаткового дослідження доказів [6].

Приблизно таку класифікаційну модель випадків можливих обмежень принципу гласності під час здійснення правосуддя пропонує Пітер Даффі. На його думку, натепер у міжнародному праві є три можливості застосування інституту обмеження принципу гласності правосуддя:

1) з міркувань суспільного порядку і безпеки (рішення Європейського суду у справі *Campbell and Fell v. United Kingdom*); 2) на підставі взаємної згоди зацікавлених осіб та учасників процесу (*Hakansson and Stureson v. Sweden, Le Compte, van Leuven and de Meyer v. Belgium*); 3) у деяких випадках апеляційного розгляду справ (*Axen v. GFR, Sutter v. Switzerland, Schuler-Zraggen v. Switzerland, Ekbatani v. Sweden, Helmers v. Sweden*) [7, с. 174].

Отже, гласність процесу правосуддя, яка має гарантуватися державою, є одночасно вимогою, яка уможливує здійснення суспільного контролю над діяльністю судів, і необхідною умовою справедливості правосуддя. Як наслідок, будь-які спроби держави обмежити гласність судового розгляду (зараз ми, зрозуміло, не беремо до уваги всі ті випадки, коли обмеження принципу гласності є правомірним) чи її пасивність щодо його реалізації призводять на практиці до спотворення змісту правосуддя та зниження рівня його справедливості, об'єктивності та ефективності.

Фактично така сама ситуація виникає і у разі, якщо розглянути і так звані «вторинні» принципи правосуддя. Зважаючи на сучасний стан судової влади та правосуддя в Україні, варто тезово зупинитися ще й на такому принципі, як право на захист. Так само, як і принцип гласності, його закріплено на конституційному рівні (ст. 129). Але чи є достатні підстави, аби твердити, що заходи, які реально вживаються в процесі судово-правової реформи, забезпечують практичну реалізацію цього принципу і тим самим сприяють становленню справедливого відправлення правосуддя? Як відомо, ключова гарантія реалізації права на захист – це участь захисника у судовому засіданні. Ним має визнаватися особа, котра уповноважена здійснювати захист прав і законних інтересів особи та надавати їй необхідну юридичну допомогу під час провадження справи. Однак саме це право на захисника нині в Україні часто виявляється нереалізованим. Однією з перешкод є адвокатська монополія.

Крім того, право на захист нині відсутнє на так би мовити «другий план» здійснення судово-правової реформи (у частині реформування процесу правосуддя та забезпечення його справедливості), а це призводить до того, що навіть тоді, коли воно реалізується, все одно виникає проблема. Так, у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Г.І. Солдатова щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст. 44 Кримінально-процесуального кодексу України, ст. ст. 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 р. указувалось, що положення ч. 2 ст. 59 Конституції України про те, що для забезпечення права на захист від обвинувачення в Україні діє адвокатура, не може тлумачитись як право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного вибирати захисником лише адвоката, тобто особу, яка має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 січня 2017 р. Натомість це положення необхідно розуміти як одну з конституційних гарантій, що надає підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість реалізувати своє право вільно вибирати захисником у кримінальному судочинстві адвоката, тобто особу, яка має право на заняття адвокатською діяльністю. У такий спосіб держава бере на себе обов'язок забезпечити реальну можливість надання особам кваліфікованого захисту від обвинувачення, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. Відповідно, допуск приватно практикуючого юриста, який займається наданням правової допомоги особисто або за дорученням юридичної особи, як захисника ніяк не порушує права підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист. Саме тому до суб'єктів надання правової допомоги було зараховано: державні органи України,

до компетенції яких входить надання правової допомоги (Міністерство юстиції України, Міністерство праці та соціальної політики України, нотаріат тощо); адвокатуру України як спеціально уповноважений недержавний професійний правозахисний інститут, однією з функцій якого є захист особи від обвинувачення та надання правової допомоги під час вирішення справ у судах та інших державних органах; суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України; об'єднання громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод.

По суті, проблематичність такого рішення Конституційного Суду України полягала в тому, що, попри, здавалося б, очевидне гарантування права на вільний вибір захисника, воно водночас відкривало шлях до серйозного зниження якості та професійності захисту (а це суперечить Основним принципам, що стосуються ролі юристів, прийнятим VIII Конгресом ООН з питань попередження злочинності і поведження з правопорушниками 27 вересня 1990 р.). Тобто, іншими словами, неможливість обрати для себе професійного захисника фактично перетворюється для громадянина на необхідність обирати для себе менш «коштовного», але відповідно, й менш «професійного» захисника.

Тож формальне проголошення права на захист поза створенням належних умов щодо його реалізації означає не просто одну з «недосконалостей» процесу правосуддя, а принципово ставить під сумнів і його справедливість, і його відповідність своїй соціальній цілі. У цьому сенсі недотримання чи незабезпечення цього принципу практично знецінює і всі інші конституційні принципи. Адже яким буде незалежне правосуддя, якщо особа позбавлена реального права на захист? Тому, повертаючись до висловленої на початку цієї статті тези про комплексність та цілісність нормативно-правових принципів забезпечення справедливого правосуддя, необхідно чітко усвідомлювати необхідність додержання вимоги системності під час запровадження судово-правової реформи (особливо, коли йдеться про конституційні основи справедливого правосуддя).

Своєрідним підтвердженням цієї тези може бути висновок Європейського суду з прав людини у справі *Goldier v. United Kingdom*, де йдеться про можливість надання переваги принципам неупередженого та оперативного судового розгляду над принципом забезпечення права на захист (коли підозрюваному було відмовлено у праві на консультацію з адвокатом з метою прискорення процесу судового розгляду). Тож у параграфі 36 рішення Суду було вказано: «п. 1 ст. 6 Конвенції захищає насамперед право на судовий захист, адже такі якості судочинства, як справедливість, публічний характер та неприпущення невинуватих затримок, не матимуть жодної цінності, якщо не буде самого судового розгляду». На нашу думку, ці слова можна застосувати щодо кожного з принципів здійснення правосуддя, оскільки цей процес не буде справедливим і тоді, коли не забезпечуватиметься не тільки право на захист, але й принципи публічності, змагальності, мови судочинства, гуманності тощо.

Проте запровадження судово-правової реформи, яке, безумовно, має тлумачитись не тільки як трансформація судової системи в напрямі підвищення її ефективності, але й у більш широкому контексті становлення демократичної судової влади, яка була б здатною виконувати належні їй функції, створювати в державі умови для верховенства права, законів та забезпечення реального захисту прав і свобод людини та громадянина, передбачає, з одного боку, гарантування і забезпечення державою конституційних принципів функціонування цієї гілки влади, а з іншого – сприяння її становленню як основного інституту захисту прав, свобод та законних інтересів громадян.

Важливість акцентування на другому із зазначених нами аспектів полягає в тому, що дієвість та ефективність

судової влади багато в чому залежить від того, якими саме повноваженнями вона наділяється. Тобто чи мають громадяни можливість звертатися до органів судової влади щодо порушених прав (незалежно від того, хто виступив безпосереднім суб'єктом правопорушення), і відповідно, чи вправі суди приймати ці справи до провадження? На перший погляд подібна проблема розширення повноважень судової влади може видатися неважливою, оскільки з огляду на ст. 55 Конституції України можна зробити висновок, що суд захищає всі (а не лише окремі) права і свободи людини та громадянина. Більше того, відповідно до п. 4. тієї ж ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Тож громадяни України отримали реальну можливість звертатися до Європейського суду з прав людини, і ми вже маємо непоодинокі приклади подібних звернень і їх судового розгляду (наприклад, справа "Кайсин та інші проти України") [8].

Зазначена правова норма, крім свого конституційного закріплення, має ще й реалізовуватися на практиці, а для цього необхідно розробити всебічну систему законодавчого забезпечення процесу судового розгляду всіх категорій справ щодо захисту прав людини і громадянина, адже, керуючись нормою ст. 55 Конституції України, громадяни для захисту своїх інтересів мають право звертатись до суду незалежно від того, чи передбачений чинним законодавством позасудовий розгляд справ, а також мають відбутися реальні зрушення в суспільній свідомості щодо ставлення до судової влади як до найбільш ефективного, дієвого та надійного способу захисту порушених прав.

Вирішення зазначених проблем є вкрай важливим, оскільки навіть найменші відхилення від демократичних та гуманістичних принципів судочинства призводять

і до порушення прав людини, і до завдання шкоди авторитету держави. У цьому контексті має бути реалізовано цілий комплекс дій, серед яких варто відзначити забезпечення:

- а) загальних гарантій незалежної діяльності суддів;
- б) безпеки процесу здійснення правосуддя: забезпечення належної охорони приміщень судів, а також громадського порядку під час здійснення правосуддя; здійснення спеціальних заходів щодо забезпечення особистої безпеки суддів та членів їхніх сімей, а також охорони майна, що їм належить.

Вирішення матеріально-технічних та організаційних питань здійснення правосуддя передбачає: а) заробітна плата суддів та спеціалістів судів має встановлюватися в розмірі, що гарантує їх незалежність, достатньо забезпечувати матеріальні умови для належного виконання ними службових обов'язків з урахуванням, що вони позбавлені можливості поряд із судовою діяльністю виконувати іншу роботу; б) має бути гарантовано державний захист не тільки суддів, а й їхніх сімей; в) процес фінансування судової влади має здійснюватися завдяки державному бюджету, самостійним розділом з розподілом за окремими статтями бюджету щодо кожного виду судової влади; г) суди мають забезпечуватися службовими приміщеннями, придатними для здійснення правосуддя, а також необхідними коштами на виконання організаційно-технічних дій щодо здійснення правосуддя.

Таким чином, розуміючи цю об'єктивну потребу в реформуванні органів судової влади та процесу правосуддя, Верховна Рада України у 2016 році зробила низку важливих кроків, спрямованих на реалізацію судово-правової реформи. Але навіть, попри це, нині не можна стверджувати про завершення процесу створення необхідної для сучасного демократичного суспільства та правової держави нормативної бази забезпечення конституційних засад правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
2. Притика Д. Судова незалежність: етика і проблеми корупції. *Право України*. 2000. № 6. С. 3–9.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних "Законодавство України" / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 06.09.2019).
4. Організація судових та правоохоронних органів / за ред. І.Є. Марочкіна, Н.В. Сибільової, О.М. Толочка. Харків: Право, 2000. 272 с.
5. Стефанюк В.С., Лукашова Н. П. Гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. *Вісник Верховного Суду України*. 2001. № 2 (24). С. 36–38.
6. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22article%22:\[%2210%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-158235%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22article%22:[%2210%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-158235%22]}) (дата звернення: 06.09.2019).
7. Даффи П. Европейская конвенция о правах человека и эффективность судебной защиты. *Судебный контроль и права человека: матер. рос.-британ. семинара (Москва, 12–13 сент. 1994 г.)*. Москва: Права человека, 1996. С. 140–177.
8. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. Київ: УЦПС, 2001. № 2 (10). 227 с.